

PSIHOTRAUMA I RAT

TRAUMOM DO OTUĐENJA

SABINA POPOVIĆ

Razgovor vodila Grozdana Cvitan

Sabina Popović rođena je u Sarajevu gdje je diplomirala medicinu i specijalizirala neuropsihijatriju. Do rata je radila u psihijatrijskoj bolnici Jagomir u Sarajevu i završila postdiplomski studij iz psihoterapije. Od 1992. tri godine boravi s djetetom u Zagrebu i sudjeluje u radu različitih grupa za psihosocijalnu pomoć bosanskim izbjeglicama. Nešto prije potpisivanja Daytonskog sporazuma vraća se u Sarajevo, u bolnicu u kojoj je radila do rata. Na poticaj iz Kopenhagena u travnju 1997. u Sarajevu osniva Centar za žrtve torture Sarajevo Most (CTV) u kojem je medicinska direktorica.

Koji je današnji položaj Centra u Sarajevu?

Centar iza sebe ima važne rezultate, a stvorenim imidžom postao je profesionalno tijelo mjerodavno za pitanja torture i rehabilitacije, posttorture, zastupanja prava žrtava mučenja i druga pitanja vezana uz tu populaciju.

Tko su sve ljudi koji danas traže pomoć u Centru?

To je brojna populacija od kojih je većina kraće ili duže vrijeme u ratu provela u jednom ili više logora u kojima su bili žrtve fizičkih i psihičkih tortura. Radimo i s onim žrtvama koje su dio rata provele zatvorene u svojim kućama, što je bila posljedica okupacije pojedinih dijelova Bosne i Hercegovine. I ti su ljudi bili izloženi različitim vrstama torture, a što je bio dio strategije koja je u Bosni i Hercegovini provođena nad stanovništvom koje je u pravilu bilo druge etničke pripadnosti.

Žaziru li žrtve od centara koji uključuju psihičku pomoć?

Što se tiče načina javljanja veći broj dolazi preko naše suradnje s Udruženjem logoraša Bosne i Hercegovine. U timu gajimo i pristup odlaženja u domove žrtava torture. Time ih nastojimo animirati za suradnju i informirati njih kao i članove njihovih obitelji o radu Centra i

pomoći koja im u njemu može biti pružena. Nastojimo ih educirati u osvjetljavanju onog što im se i zašto dogodilo, jer kod mnogih je to još nesvjesno područje. Nakon što se uvjere da je Centar sredina koja im profesionalno može pomoći u psihosocijalnim i drugim tegobama, oni počinju dovoditi svoje rođake, prijatelje i znanke, koji su također žrtve mučenja i trpe posljedice svega što im se dogodilo.

Koji je pretežit oblik torture kojoj su vaši klijenti bili izloženi? To su bivši zatočnici, logoraši koji su bili podvrgnuti određenim vrstama fizičkog mučenja, ali je velik raspon između inteziteta torture koju su preživjeli i težine primjenjivanih metoda. Oni čije je mučenje bilo kratkotrajnije ili donekle lakše ponekad i sami iziđu na kraj sa svojim problemima. Međutim, teški oblici poremećaja javljaju se kod onih koji su mjesecima i godinama bili zatočeni u jednom ili više logora (čest je slučaj da su osobe bile u nekoliko logora), a u svakom od njih doživljavali su neke nove i strašnije stvari. Njihova su oštećenja teška i na fizičkom i na psihičkom planu.

Obraćaju nam se podjednako muškarci i žene, s tim što se još javljaju novi slučajevi među ženama koje su se same pokušale boriti s proživljenom traumom, a onda su potražile pomoć kad više nisu same mogle naći izlaz iz problema koje nose u sebi. Naravno, riječ je o ženama koje su bile mučene u ratu, među njima su mnoge žrtve teškog seksualnog zlostavljanja i trpe teške posljedice. One žene koje su podnijele kraća mučenja ili jednokratna silovanja uglavnom se same nastoje boriti sa svojom traumom, eventualno uz pomoć nekog povjerljivog člana obitelji.

Teški oblici seksualnog i drugog zlostavljanja ostavili su i teške posljedice, pa žene prestaju voditi računa o nekim moralnim i društvenim običajima koji vladaju u pretežno patrijarhalnim ruralnim sredinama, a iz kojih je mnogo stradalnica. To su danas vrlo teški slučajevi kojima je potrebna ne samo psihijatrijska, nego i druga specijalistička pomoć. Često nam te žene kažu da su se prijavile za svjedočenje u Haagu, što je i pokušaj priznanja vlastita stanja, ali i pokušaj da daju dodatnu dimenziju šteti koja im je nanesena. Tu činjenicu doživljavaju kao svojevrsni dug, odnosno prinos općem dobru.

Koliko je među njima izbjeglica? Kakav je socijalni status tih ljudi? Koliko njihovu traumu pothranjuje i obnaulja njihova socijalna slika?

Stanje mučenih žena jako je kompleksno. Njihova osnovna trauma nastala je u ratu: u logorima, na specijalnim mjestima za mučenje žena (tzv. bordeli) ili u vlastitoj kući. Njima nitko nije mogao pružiti pomoć, a djeca su često bila svjedoci njihova mučenja. Zbog kombinacija teških okolnosti te su osobe najčešće doživjele i druge nesreće: gubili članove obitelji (često bili i svjedoci tome), mjesto boravka i slično. Neposredno nakon rata upravo su te osobe imale prednost pri dobivanju azila i imigraciji u treće zemlje (Australiju, Ameriku, Kanadu) pa se procjenjuje da je danas po svijetu rasuto oko šezdeset posto populacije onih koji su žrtve torture, a to je oko 130.000 do 150.000 ljudi. Smatra se da je na taj način njima pružena određena socijalna i psihološka potpora da bi se donekle sanirale posljedice njihova stradanja. Procjene su da se većina njih nikad neće vratiti u Bosnu i Hercegovinu.

Ostatak od četrdeset posto, odnosno 100.000 do 120.000 ljudi koji su preživjeli logore, kao i oni koji su mučeni u svojim domovima pa nemaju logoraške iskaznice, oni su kojima je danas potrebna naša pomoć. Našim istraživačkim programom pokušali smo dobiti uvid u psihosocijalnu i demografsku sliku te status žrtava torture. Na konferenciji održanoj u Sarajevu, u veljači 2000. godine, prezentirani su neki od rezultata koji pokazuju da oko 90 posto te populacije živi na egzistencijalnom minimumu. Službena stopa nezaposlenosti je između 80 i 90 posto, a određeni postojeći postotak rada na crno samo pogoršava stanje žrtava jer oni nisu osigurani, status im je nesiguran, zarada mala pa je to nastavak iskorištavanja već oštećenih osoba. Najveći dio onih koji su se javljali u Centar pripada grupi internih emigranata (procjene su da se u ratu interno raselilo unutar BiH oko 900.000 ljudi). Mnogi od njih podvrgnuti su torturi kao metodi prisiljavanja da napuste mjesta boravka i imovinu.

Karakteristična je, a ujedno i posebno tužna činjenica da tijekom rata u Sarajevu nije bilo nikakve institucionalizirane skrbi za te prognanike, pa se svatko snalazio kako je znao. Sarajevo je bilo poluprazno i svatko je pokušao sam sebi pomoći, najčešće ulaskom u napuštene stanove i kuće. Dolaskom u Sarajevo mislili su da su se izvukli iz strahota da bi onda tijekom rata u Sarajevu doživjeli nove: granatiranja, ranjavanja, pogibelj... Upravo je među njima bilo puno gubitaka, pa su oni izloženi različitim traumama i više puta. Takve osobe kao građani Bosne i Hercegovine imale su pravo na putovnice jer su u Sarajevu prijavljene kao raseljena lica. Oni koji nisu otišli u inozemstvo

sada gube pravo na stanove u kojima trenutno žive i njihovi stresovi ne prestaju. Zalaganjem međunarodne zajednice nedavno je izglasan zakon koji bi trebao uvesti red u situaciju i u Sarajevu i u Bosni i Hercegovini oko iseljavanja i vraćanja stanova i kuća predratnim korisnicima. Ali ni država ni međunarodna zajednica nisu se pobrinuli da sadašnjim korisnicima osiguraju zamjenske stanove, pa oni danas ili gubitkom stana doživljavaju nove traume ili se vraćaju u prijašnja mjesta boravka u kojima su mučeni, koja su im oteta i gdje i danas mogu sresti one koji su ih mučili, gdje najčešće nemaju nikakvu sigurnost, posao a i reparacije su male i rijetke. Ponekad povratnici žive pod šatorima pored svojih kuća iz kojih još nisu iselili oni koji su ih u ratu naselili ili na srušenom i spaljenom prostoru ili nekoliko obitelji živi u istoj kući – čekajući da se netko sjeti obećanja o tome kako će im popraviti njihove domove. Objećanja se često ne održavaju, pa nisu rijetki ekscesi u povratku pa i samoubojstva. Uglavnom, u toj konfuznoj situaciji ogroman je broj ljudi kod kojih trauma kontinuirano traje od 1992. godine i to se samo tragično može odraziti i na njih i na njihovu djecu.

Izaziva li to dodatne posljedice na traumatizirane i mučene ljude?

Znatno su pojačane pojave dijabetesa, hipertireoze, karcinoma štitnjače, malignoma mozga itd. Na nedavnim Neurološkim danima u Sarajevu jedan referent usporedio je podatke o oboljenju od malignoma mozga na određenom broju liječene populacije pet godina prije i pet godina poslije potpisivanja Daytonskog sporazuma. Egzaktni podaci pokazuju da je broj po-

većan 50 posto. To se odnosi skoro na sve vrste psihosomatskih bolesti, a i na sve vrste karcinoma i malignih oboljenja i pokazuje da se prelazi granica između psihološkog i tjelesnog. Dolazi do situacije u kojoj čovjek postaje tjelesno ugrožen psihološkom patnjom.

Postoje li ljudi koji nisu traumatizirani?

Teško. Ima onih koji su preživjeli rat, gubitke, kraća zatočenja i slično i koji tvrde da nisu oštećeni, ali riječ je samo o manje oštećenima. Jer ako verbalno i nema znakova traumatizacije i ako osoba kaže da drži pod kontrolom svoje psihološko stanje, vi vidite da njezine traume govore kroz somatsko stanje, primjerice poremećajem rada tiroidne žlijezde. Jasno je da takva osoba svoju traumu ne verbalizira, nego izravno reagira tjelesnim oboljenjem. Zato je stanje cijele populacije koja je preživjela rat u sadašnjim uvjetima teške egzistencijalne situacije i početka tranzicije sustava u određenoj mjeri psihotično, s posljedicama koje donosi nesigurnost, nesanica, dekoncentracija. Kao posljedica dekoncentracije javlja se slabljenje memorije, pa su problemi postali i povećan broj prometnih nesreća, suicida, demencije mlađih ljudi i slično.

Koliko pomažu međunarodni skupovi i razmjena iskustava, nova educiranja i zalaganje određenih grupa ljudi u radu s onima čije probleme nije moguće brzo riješiti?

Problem mora biti rješavan multidisciplinarno i trebat će puno vremena da ga se riješi. On danas može biti samo ublažavan, a strukturiranje države i stanja u državi bilo bi od značajnije pomoći za trajnija rješenja svih tih problema. Uz međunarodnu pomoć nužna je i svijest domaćih vladinih struktura i ljudi na odgovornim

mjestima da moraju raditi za opće dobro. Naročito misle li ostati na tim položajima. Jer sadašnja situacija je takva da su u javnosti najizrazitije zloporabe položaja i stjecanje veće materijalne koristi za kraće vrijeme i onda napuštanje pozicija. Mnogi još nisu svjesni da moramo sami napraviti mnogo da bi se izvukli iz teškoća u kojima se nalazi većina u Bosni i Hercegovini.

Postoje li institucije s kojima možete surađivati i koje nisu gluhe na potrebe vaših klijenata i stradale populacije?

Gdje god dođete uglavnom vas zatrpaju protuargumentima o tome kako oni imaju puno više problema, kako oni moraju puno više napraviti za rješenje svih tih problema, da čine sve što mogu, a ja mislim da je riječ o tome da se ne radi s dovoljno savjesti i snage. Cijeli život radim s ljudima koji trebaju pomoć i lako prepoznam disproporcije između štete koja je učinjena i koraka koji se čine za ublažavanje posljedica. Iako je psihijatar nedovoljno, treba biti jasno da se nijedan rat nije mogao psihijatrizirati pa tako ni ovaj i da se problemi primarno i ukupno ne rješavaju psihijatrijsko-psihološkom službom, nego na neke druge načine.

Moji kolege i ja koji radimo u Centru za žrtve torture susrećemo se, dakle, s najranjivijom populacijom oštećenom u ratu, budući da je napravljen takav fizički i psihički udar na osobu s tendencijom trajnog oštećenja, tako da bi takva osoba poslužila ili funkcionirala kao signal, znak opasnosti, upozorenje ostalim članovima iste etničke skupine kako nemaju šansu preživjeti na određenom mjestu i da im je najbolje otići. Tako se ostvarilo i etničko čišćenje. Bez obzira na jako težak rad sa ciljanom populacijom kao i na teška oštećenja koja se kod

njih javljaju, imamo jasniju situaciju zato što je to ciljana grupa. Oni jako trebaju pomoć, ali našim radom te preko dijagnostičkih procedura i egzaktnih rezultata ustanovili smo da se nakon određenog vremena i multidisciplinarnog tretmana poteškoće reduciraju. To je za nas bilo jako značajno. Evaluacije pokazuju da je i za pedeset posto smanjena lepeza simptoma od koje su patili. To nam daje sigurnost u uvjerenju kako radimo koristan posao i da je pomoć moguća.

Što je u ovom trenutku moguće napraviti na sprečavanju i ublažavanju posljedica transgeneracijske traume? S obzirom da je to šire regionalno pitanje, što je moguće napraviti u tom kontekstu?

95 U Centru uz terapiju pokušavamo educirati klijente u rasvjetljavanju onog što im se dogodilo. Primijetili smo da oni često nemaju jasnu sliku onog što su preživjeli: oni znaju što im je napravljeno, ali ne znaju zašto. Ne znaju da su to torture, smišljena metodologija kojom se pojedincu nanosi fizička i psihička bol zbog trajnog oštećenja i postizanja cilja etničkog čišćenja, progona itd. Kao manja grupa mi ne možemo mnogo i edukaciju trebalo institucionalizirati.

Nedavno sam obaviještena da je u okviru Vlade formirano Ministarstvo za ljudska prava. Mislim da bi ta institucija kao i Ministarstvo prosvjete bila odgovorna za uključivanje djece, odraslih i obitelji u edukaciju širih razmjera.

Postoji li optimističan put izlaska iz traume?

I pored svega što je moguće reći o žrtvama mučenja i žrtvama rata uopće, što ostavlja izrazito tešku sliku, tješi to što je čovjek ipak koncipiran tako da u njemu uvijek postoji nada, da ona nikad ne prestaje. Natalitet u Bosni je u porastu,

rađa se i razvija mlada generacija koja neće zapamtiti rat i ona će biti ona koja će nastaviti živjeti na tim prostorima. A za sve bi bilo korisno da nauče nešto iz svega što nam se dogodilo na ovim prostorima, ponajprije o vrstama mučenja i posljedica, o dobru i zlu, socijalnoj patologiji koju treba na vrijeme prepoznavati i liječiti, promovirati pravila humanog društva i života.

Važno je da žrtve torture kao ranjiva i brojna populacija dobiju definiran pravni status. Njega imaju ratni veterani, ali žrtve su od početka rata korištene u neke druge svrhe, a pravni status nikad im nije riješen, tako da u pravnom smislu žrtve torture *de facto* ne postoje, što se posebno koristi u predizborno vrijeme. Koristi se čak kao pogodnost da se ta populacija marginalizira. Te žrtve smetaju svima: i onima koji odlaze s vlasti i onima koji se na nju spremaju. Zato mi pokušavamo definirati problem i predstaviti ga javno i na to smo ponosni. Pravni problem se izbjegava javno definirati iako je Bosna i Hercegovina tijekom Daytonskog sporazuma, kao uvjet za njegovo potpisivanje, prihvatila sve međunarodne konvencije o zaštiti ljudskih prava pa tako i konvenciju protiv torture i svih oblika mučenja. Dakle, pravni okvir postoji, ali volje da se problem definira i uđe u pravni sustav nema. U slučaju da se to uskoro ne riješi, ako se žrtvama ne prizna njihov pravni status, sve će ostati usmena predaja, a ne stvarna činjenica postojanja žrtava torture. Kao da ih nije ni bilo. Ostane li sve na razini usmene predaje, ostaje i plodna podloga za transgeneracijsku traumu. S druge strane, taj pravni postupak definiranja i priznanja žrtve torture kao ratne strategije bitan je jer iz njega proizlaze i sva njihova prava za moralnom kompenzacijom, a oni trebaju moralnu i više od financijske nadoknade. Iz tih prava proizišla bi

i prava medicinsko-psihološke rehabilitacije koja je žrtvama itekako potrebna, a svima je jasno kako oni ne mogu biti obuhvaćeni postojećim zdravstvenim sustavom koji je u velikim materijalnim, kadrovskim i svim drugim poteškoćama. Kao profesionalni tim koji je upoznat s problemima pokušavamo apelima i zaključcima s raznih rasprava, a u skladu s međunarodnim konvencijama i iskustvima međunarodne zajednice, naglasiti ta pitanja i javno ih objaviti zalažući se za definiciju statusa tih teško oštećenih ljudi. Svoja traženja i zaključke dosad smo dostavili svim odgovornim osobama i uredima, domaćim i stranim političkim strukturama u nadi da će se jednom riješiti.

Definiranje statusa i vraćanje moralnog i ljudskog digniteta žrtvi torture bitno je za njihov daljnji dostojanstveni život: poboljšanje egzistencijalnog statusa i priznanje društva utjecalo bi tako na smanjenje mogućnosti prijenosa transgeneracijske traume.

Koliko je sve što se dogodilo utjecalo na transformacije u društvu, posebno na promjene u patrijarhalnim sredinama i na ulogu žene u obitelji i društvu?

Kratko je vrijeme za određeniji razgovor o tome, ali činjenice pokazuju da su mnoge obitelji kraj rata dočekale osakaćene za pojedine članove. Najčešće su to očevi, dakle oni članovi koji su brinuli za materijalni položaj obitelji, pa su najčešće žene prisiljene preuzeti tu ulogu, iako do sada nisu bile pripremljene na tu vrstu zaduženja. Zato se one danas pokušavaju stručno osposobiti kako bi mogle pribaviti nužna sredstva za obitelj, preuzeti odgovornost za djecu i sve drugo što zahtjeva pojačana adaptacijska nastojanja. Zato su promjene u ulozi žene zbog novih zadaća i interne emigracije već sada vidljive u pomicanju od ruralnog i patrijahalnog prema urbanom načinu života i ulozi žene u njemu. Žene su već u proteklim ratnim i poratnim godinama iznijele toliko toga na svojim leđima da je već danas jasno da su one održale obitelj i u mnogim prilikama bile izdržljivije od muškaraca. Žene koje su preživjele teška zlostavljanja često je upravo održala snaga i spoznaja da na njima ostaje obitelj, a često su uz sve to i svoje stradanje morale skrivati od djece, tražiti izlaz u seljenju na prostore koji nisu okupirani i slično. One su preuzele mušku i žensku ulogu, često i za budućnost i to će za duže vrijeme proizvesti promjene u odnosu spolova i bračnoj dinamici. U ovom trenutku najvažnije bi bilo da se što brže smanji anksioznost prema svakodnevnom preživljavanju. Možda bi to bila i neka hiperkompenzacija prema svemu što se dogodilo.

Danas kad mnoge obitelji nemaju ni naznake o mogućem povratku u prijašnja mjesta boravka, bilo bi važno pomoći im što prije, jer je zamjetan proces separacije do kojeg dolazi u odnosu na te ljude i među njima u odnosu na druge. Mnogi od njih nisu htjeli napustiti svoju zemlju i to je bio njihov izbor da bi se danas u toj svojoj zemlji osjećali kao stranci. Često sam čula: *Ako se sad ne mogu vratiti u svoje mjesto, onda mi je svejedno gdje sam.* Jer oni su uz to mjesto vezali svoju sliku o domu, svoja najintimnija sjećanja, osjećaj sigurnosti i pripadanja, svoju budućnost. Zato se danas mnogi ljudi bez mogućnosti povratka u svojoj zemlji osjećaju otuđeno. Nemaju osjećaj pripadanja.

Tekst je prvobitno objavljen u *Žarezu* br. 43, str. 24-25.

Reč no. 61/7, mart 2001.